

תוכן העניינים

פתח דבר יא

מבוא 1

שער ראשון: זמן, מקום, מרחב

- 15 פרק ראשון: האימפריה העות'מאנית במאה השבע עשרה:
רקע מדיני ויישובי
האימפריה העות'מאנית במאה השבע עשרה 15
תמורות והתפתחויות 18
העיר העות'מאנית 22
- 40 פרק שני: היהודים בעיר העות'מאנית
עדות וקבוצות מוצא 40
הקהילות הראשיות 48
הקהלים בערים הגדולות 64
מרכז, פריפריה וקשרים בין־קהילתיים 72
- 77 פרק שלישי: היהודים, השלטונות והחברה הסובבת
החוק העות'מאני והיהודים 77
הקהילות בפרובינציות והשלטון המקומי 88
המעמד החברתי של היהודים בקרב החברה הסובבת 90
המיסוי והמיסים 113

שער שני: הקהל

- 127 פרק רביעי: הקהל – ארגונו והנהגתו
עקרונות הארגון הקהלי 127
ההנהגה הקהלית 146

ההנהגה העליקהלית העירונית 157
הנהגה בלתי פורמלית 163

168

פרק חמישי: מוסדות הקהל

בית הכנסת 168

בית הדין 182

מוסדות חינוך ולימוד 193

סיוע לעניים ולנוקקים 200

חברות צדקה וחסד 207

ההקדש 219

בית הקברות 222

224

פרק שישי: בעלי תפקידים במוסדות הקהל

המרבץ תורה 225

הרבנות הכוללת 234

ממונים מיוחדים 236

'כלי קודש' 239

שער שלישי: החברה היהודית

247

פרק שביעי: דמותה הכלכלית של החברה היהודית

תחומי העיסוק 248

השתלבות במערכות הכלכליות של החברה הסובבת 265

הפעילות הכלכלית של היהודים והשלכותיה 268

271

פרק שמיני: תופעות ותהליכים בחברה היהודית

המשפחה 271

פיצול עדתי 285

ריבוד חברתי 295

מתחים פנימיים 312

הכוחות המלכדים 316

318

פרק תשיעי: דמותה התרבותית של היהדות העות'מאנית

זהות אישית וזהות קיבוצית 319

דת, תרבות ויצירה רוחנית 331

המנטליות 335

338	סיכום
351	מילים ומונחים בתורכית עות'מאנית
357	רשימת המקורות
401	מפתח שמות
406	מפתח שמות מקומות
410	מפתח עניינים

פתח דבר

ספר זה מבוסס על עבודת הדוקטור שלי שנכתבה בהדרכת הפרופסור יוסף הקר מן האוניברסיטה העברית והוגשה לשיפוט בשלהי שנת תשנ"ט. בחרתי שלא להרחיב ולהוסיף עניינים שלא נדונו בעבודה המקורית. העדפתי להימנע ככל האפשר מדיון בקהילה מסוימת ובאירועים יחידאיים על מנת להדגיש את התמונה הכוללת. השינויים העיקריים שנערכו בחיבור המקורי הנם בהיקף ובמבנה ותוספת הפרק האחרון, בו ביקשתי להשלים את התמונה בהסתמך על המחקר העדכני. השינויים המבניים נועדו לעשות את החיבור נהיר וידידותי יותר. העבודה נצטמצמה במידה משמעותית, בעיקר מחמת מיעוט הציטוטים והדוגמאות וקיצור ניכר בהערות השוליים. המעוניינים בהרחבות ובמראי מקום מפורטים ימצאו את כל אלה בעבודת הדוקטור שלי ובמאמרי שבדפוס. הרשימה הביבליוגרפית שבסוף הספר אינה משקפת את כל המקורות בהם השתמשתי, אף לא את מצב המחקר, ואין לראות בה ביבליוגרפיה לתולדות היהודים באימפריה העות'מאנית.

שלמי תודה למי שהביאוני עד הלום: ראש וראשון מורי פרופ' יוסף הקר שהנחני במחקרי ומדריכני בדרכי האקדמית, והואיל גם לקרוא ולערוך את כתב היד של הספר. תודה מקרב לב גם למורי האהובים פרופ' יעקב ברנאי, פרופ' יוסף קפלן, פרופ' חיים גרבר ופרופ' אמנון כהן.

תודה למוסד שהוא לי כבית – יד יצחק בן-צבי ומנהלו ד"ר צבי צמרת, לראשי מכון בן-צבי ולמנהלי הספרייה בעבר ובהווה ולצוות הספרנים שמחייבתם ומנדיבותם נהנית. חלק ניכר מן המקורות העבריים ששימשו אותי נאסף במהלך עבודתי בפרויקט תקנות יוצאי ספרד שנערך במכון בן-צבי בשנים תשנ"א-תשנ"ז במימונה של האקדמיה הלאומית למדעים ובראשות פרופ' יוסף הקר. עיבודו של הספר התבצע בשנות היותי מלגאי מנדל במרכז סכוליון שעל יד המכון למדעי היהדות ע"ש מורטון מנדל באוניברסיטה העברית. אני מודה לעושים במלאכה בהוצאת מאגנס שהשקיעה מאמצים בעריכת הספר ובהתקנתו לדפוס, וכן לגב' תמר סופר ששרטטה מפות חדשות ולידידי אסף נברו שהכין את המפתחות.

רבים תמכו בי במהלך שנות המחקר וסייעו במימון הדפסת הספר ועל כך תודה מקרב לב: קרן הזיכרון לתרבות יהודית ומנהלה מר ג'רי הוכבאום, קרן מאגנס, קרן ליטאואר, קרן ות"ת, המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל וועדת המחקר של הפקולטה למדעי הרוח באוניברסיטה העברית, בית הספר למדעי היהדות באוניברסיטת תל-אביב, הפרוציה הספרדית שעל יד ההסתדרות הציונית, ועד יובל החמש-מאות שנה לגירוש ספרד (אסתנבול), הרב ד"ר מרק אנגיל מניו-יורק.

מבוא

יהדות האימפריה העות'מאנית הייתה חברה עירונית מובהקת. רוב מניינה ורוב בניינה שכן בערים הגדולות ומגוונות אוכלוסין, שהיו מרכזי שלטון, מלאכה ומסחר גם יחד. בספר זה נבחנות מסגרות החיים של הציבור היהודי העירוני – ארגונו, מוסדותיו והליכות החיים של השכבות החברתיות השונות, ומתברר מכלול נושאים הקשורים בארגונו, בדמותן החברתית ובהווי חייהן של הקהילות היהודיות הבינוניות והגדולות בתחומי האימפריה במאה השבע עשרה. כל אלה תוך הבהרת ההקשר המקומי והדגשת הזיקה ההדדית המתמדת עם החברה הסובבת ותרבותה, בהסתמך על מקורות פנימיים זורים ועל חידושי המחקר.

על הספר וחיבורו

אחת מהנחות היסוד שלי היא כי ההיסטוריה היהודית היא היסטוריה נפרדת מזו הכללית אך אינה מנותקת ממנה. קיימת זיקה הדוקה בין תולדות המדינה והחברה הסובבת לתולדות הקהילות היהודיות והיהודים, ומכאן החובה להתייחס אל ההקשר המקומי והכרונולוגי ואל הזיקה בין החברות.

הספר עוסק במאה השבע עשרה. התייחסו הכרונולוגי מאמץ במודע את הגדרת התקופה המקובלת כיום במחקר העות'מאני: ראשיתה במשבר הכלכלי והפוליטי הממושך שהחל בשנות השמונים של המאה השש עשרה, משבר שהיו לו השלכות פוליטיות, כלכליות, יישוביות ואחרות. סופה עומד אף הוא בסימן משבר מתמשך מאז המפלה מול חומת וינה (1683) ועד סיום סדרת המלחמות בבלקן בהסכם השלום שנחתם בקרלוביץ' בשנת 1699. את קצה של התקופה ניתן לקבוע במרד שהתחולל באדירנה בשנת 1703 והביא להדחת הסולטן מצטפא השני והכתרת אחמד השלישי, מרד שסימן עידן חדש בתולדות האימפריה. מן המקורות העבריים שנכתבו בשני העשורים האחרונים של המאה השבע עשרה עולה תחושה משברית ברורה.

בחרתי בפרק זמן שנוטר זנוח יחסית בהקשר היהודי, למעט מחקריו של יעקב ברנאי על קהילת אומיר וספרה של מינה רוזן על אודות קהילת ירושלים, ככל הנראה משום שנתפס כתקופת ירידה וניוון שלאחר 'תור הזהב'. השינוי בתפיסתה של מאה ארוכה זו, שאותה כינה דרור זאבי בספרו על ארץ-ישראל במאה הי"ז 'המאה העות'מאנית', מחייב גם בחינה מחודשת של תולדות היהודים בארצות אלו. בחינה זו מגלה כי בעבור הקהילות היהודיות זהו עידן של הסתגלות מודעת לאתגרים ולשינויים שיימשכו במאות

הבאות ולעתים אף יבשילו בהן. המאה השבע עשרה היא תקופה מעצבת, שבה פושטת מורשת העבר צורה ולובשת פנים חדשות מתוך זיקות מגוונות ועמוקות לסביבת החיים בעיר העות'מאנית. התמורה שחלה בדמותה של יהדות זו בתקופה האמורה מאפשרת לכנותה ללא היסוס במינוח של יעקב ברנאי 'יהדות עות'מאנית'. מונח זה, בניגוד למונחים 'יהודי תורכיה' או 'היהודים הספרדים במזרח' – שנגקטו בעבר בשיח המחקרי והציבורי, משקף הן את הגבולות הפיזיים והפוליטיים, הן את התחום התרבותי שבו חיו ויצרו יהודי האימפריה העות'מאנית.

החיבור מוקדש בראש ובראשונה לקהילות היהודיות הגדולות באימפריה העות'מאנית – אסטנבול, סלוניקי ואזמיר. העיסוק המוצהר בשלושה קיבוצים יהודיים שאף לא אחד מהם זכה עד כה למונוגרפיה מלאה, נבע מכך שאלו היו רוב מניינה ורוב בניינה של היהדות העות'מאנית, מרכז הכובד מבחינה כמותית ואיכותית ומקום חיבורם של מרבית המקורות שהגיעו לידינו. זאת ועוד, קהילות אלו המקושרות ביניהן בקשרים שונים משתייכות לתחום תרבות אחד. המגמה להכליל ולהציג תמונה רחבה ככל האפשר, או בלשונו של יעקב כ"ץ 'דרך ההפשטה הכוללת', אינה מטשטשת את ייחודה של כל קהילה או את הניגודים בין קהילות, בפרט בין מרכז לפריפריה, ובין קהילה גדולה וקטנה. אף רגליים לדבר שהתמונה אינה משקפת את מצב הדברים בקהילות המזרח המרוחקות מליבת האימפריה.

היומרה לשרטט לפני הקורא את דמותה של היהדות העות'מאנית כולה, כפי שמשמעת משמו של הספר, נסמכת הן על השימוש הנרחב במקורות מקהילות אחרות והן על העובדה שכל אחת מן הקהילות הגדולות, שאוכלוסייתן הכוללת מנתה כמחצית מכלל יהודי האימפריה, הייתה מוקד ומקור השראה, חיקוי והשפעה על קהילות בפריפריה שלה. השמרנות וההמשכיות המאפיינות את החברה היהודית והכללית, הקשרים, ההשפעות ההדדיות והמורשת המשותפת – כולם מצדיקים את השימוש בידיעות מקהילות יהודיות אחרות באימפריה, ומטווח זמן רחב יותר מהמוצהר. טיפול זהיר במקורות מבטיח מחקר איכותי וממצה.

בין הקשיים שגורמים המקורות: ייצוג יתר לקהילת אסטנבול, ובמידה פחותה מעט גם לקהילת סלוניקי, שתי הקהילות הגדולות והחשובות ביותר באימפריה העות'מאנית. אבדן הסג'לאת של אזמיר ושל סלוניקי מן המאה השבע עשרה, ומיעוט אזכוריהן בספרות הנוסעים רק מחמירים את העיוות הנזכר. מרכזים עירוניים חשובים וקרובים למרכז כמעט אינם נזכרים במקורות ובספרות המחקר. דוגמה טובה לכך היא קהילת אדירנה, הסמוכה לאסטנבול, אשר הודות לנוכחות הממושכת של חצר הסולטנים בעיר (במיוחד בימי מחמד הרביעי: 1648-1687), שגשגה ומנתה כמה אלפי נפשות. נוכחותה במקורות ובעבודה זו מחוסרת כל יחס לגודלה ואולי לחשיבותה האמתית. אחדות מן הקהילות הוותיקות, החשובות והגדולות באימפריה שכנו במרכזים השלטוניים והכלכליים החשובים בפריפריה הערביות: בגדאד במזרח, חלב שבצפון סוריה, דמשק, ירושלים וקהיר. בכל אחת מן הקהילות התוססות והפעילות הללו חיו במהלך המאה השבע עשרה בין אלף לחמשת אלפים יהודים, צאצאי המקומיים ('מסתערבים') וצאצאי יוצאי חצי האי

האיברי. אפשר שמספרם בקהיר היה גבוה עוד יותר. למעט ירושלים (שממילא, בהיותה קהילת מהגרים וחסרת רציפות יישובית, אינה קהילה אופיינית), ידיעותינו על קהילות אלו מעטות ואקראיות ואנו חסרים גם מחקרים בסיסיים עליהן. למרות זאת, יש בדברים שלהלן משום מסגרת, נקודת מוצא ומקור התייחסות למחקרים עתידיים.

תרומתה של העבודה מצויה במישורים אחדים: בעצם מעשה הכתיבה, בטקסטואליזציה של תחומי משנה בתוך תחום חקר יהודי האימפריה העות'מאנית, תחומים שלא נדונו קודם לכן, ודיון כולל ומקיף בקהילות היהודיות הבינוניות והגדולות באימפריה בתקופה מעצבת ומשמעותית, תוך שימוש במגוון רחב מאוד של מקורות ובהתייחסות לסביבה ולתהליכים החשובים המתחוללים במדינה ובחברה העות'מאנית המוסלמית.

התקדמות המחקר היהודי והכללי חייבה ומחייבת גם דיון עדכני, כולל וסינתטי בהיסטוריה של יהדות האימפריה העות'מאנית. עד כה לא תוארה ונותחה החברה היהודית העירונית במאה השבע עשרה בצורה כוללת וסינתטית, ועבודתי ממלאת חסר זה. במקצת העניינים נטיתי בעקבות קודמי, הוספתי, איששתי והרחבתי את היריעה. בעניינים אחרים הוספתי על התיאור המסכם ניתוח ובו בחנתי מוסכמות מקובלות, הצבעתי על התפתחויות והצעתי הבנות חדשות. חידוש מצוי גם במגוון המקורות ששימשו אותי. לראשונה נאספו כל המקורות הרלוונטיים, עבריים ושאינם עבריים, רשמיים ופרטיים, נתבררו ונותחו במסגרת מחקר מקיף ומגובש. ההנחה היסודית בדבר זיקה בין תולדות האימפריה לתולדות יהודיה מעצימה את החשיבות שיש להצגת הרקע בהתאם למחקר ההיסטוריוגרפי העכשווי, מחקר שמסקנותיו נוכחות ברקע הדברים. זאת ועוד, כל אימת שניתן היה לעשות זאת, הצבעתי על זיקות, הקבלות או מקורות השפעה אפשריים בחברה הסובבת. את הפרטים החסרים ניתן יהיה להשלים באמצעות מאמרים שיעסקו בסוגיות בודדות (למשל בנושא המשפחה), ובבוא העת לשלבם בתוך המסגרת הכוללת שהצבתי בעבודתי.

על אף מגבלותיו, יש בדיון הכולל תועלת לעוסקים בהיסטוריה של קהילות יהודיות אחרות, במדינות מוסלמיות אחרות, להשוואה בין קיבוצים יהודיים בראשית העת החדשה בכלל ובין יהודי ערי נמל בפרט. לפי שעה נוטים ספרים ומאמרים העוסקים ביהודי אירופה בתקופה זו להתעלם מיהודי ארצות האסלאם, התעלמות שבמקרה הטוב נובעת מהעדף מחקרים כוללים. עוד יש במחקר זה כדי לבטל את הדימוי הכוללני של ישות יהודית 'ספרדית' אחידה או 'יהדות ארצות האסלאם'.

בהיות היהודים מיעוט ניכר בערים העות'מאניות הגדולות, עשוי מחקר זה לתרום גם להבנה מלאה ונכונה יותר של החברה העות'מאנית העירונית, אם בעמדתה כלפי אחרים ואם בתמורות שהיא עצמה עברה. הדברים עשויים לחזק או להחליש תזות שונות בדבר מקומה של המאה השבע עשרה בתולדות המדינה העות'מאנית, ולהאירה מנקודת מבטו של אחד המיעוטים הדתיים החשובים באימפריה. מטבע הדברים שיש למחקר עצמו רלוונטיות לזיכרון ההיסטורי ולשיח העכשווי על יחסי האסלאם ודתות אחרות.

מצב המחקר

כיום עומד לרשותנו מסד מחקרי מפורט למדי המסייע בהבנת רבים מתהליכי היסוד, הנסיבות והתנאים שעיצבו את דמותה של החברה היהודית העירונית באימפריה העות'מאנית במאה השבע עשרה. מקורות חדשים נגלים ומתפרסמים כל העת, אם כי לא בשיטתיות ובלא יד מכוונת. בכל הנוגע למתודולוגיה של המחקר התעשרנו בשנים האחרונות בתובנות חדשות הודות לביקורת מבית מדרשו של אדוארד סעידי על האוריינטליזם, והשיח שנתעורר בנושא זה. ביקורת זו יפה הן למחקר הכללי והן למדעי היהדות ולתולדות עם ישראל, שלקו לא מעט בכל הנוגע לחקר תולדות יהודי המזרח ומורשתם.

א. בשדה המחקר העות'מאני ניכרת בדור האחרון התקדמות ניכרת. משמעותי ביותר הוא המהפך שהתחולל בשנות השמונים והתשעים של המאה העשרים בתיקוף (פריודיזציה) של ההיסטוריה העות'מאנית. עד אותה עת שלטה בכיפה הפרדיגמה בדבר משבר פוליטי וכלכלי חמור וכולל בשלהי המאה השש עשרה, אשר סימן את ראשיתו של תהליך ניוון וירידה מתמשכת וחד-כיוונית. כיום מקובלת ראייה חדשה ושונה של מהלך הדברים: ראשית השינוי מתוארכת כבר לשלהי ימיו של סלימאן המחוקק, כלומר לרבע השלישי של המאה השש עשרה, ותפיסת הירידה מפנה את מקומה לראיית התהליכים כאות לדינמיות ולשינוי. התקדמות המחקר והתובנות החדשות ניכרות במבנהו ובתוכנו של הספר 'היסטוריה כלכלית וחברתית של האימפריה העות'מאנית, 1300-1914', בעריכת חליל אינגליק ודונלד קוטרט, אשר נדפס בשנת 1994. הספר מבקש להקיף ולסכם את ההיסטוריה העות'מאנית מנקודת מבט כלכלית-חברתית, וכלולות בו רשימות ביבליוגרפיות רבות ערך. למאה השבע עשרה נתייחד פרק בפני עצמו שכותרתו 'משבר ושינוי', והוא נתחבר בידי סוראיה פארוקי.

מחקרים חשובים סללו דרכים חדשות וקידמו כמה מתחומי המחקר: על העיר העות'מאנית ואופייה נכתבו מחקרים מקיפים אחדים, וכמה מהם הוקדשו לערים מסוימות. אחרים עוסקים באספקטים שונים של חיי העיר והכפר בפרובינציה. מחד גיסא, חקר המנהל העות'מאני והיחסים בין יסודות שונים בחברה, הפוליטיקה של השלטון ועוד, התקדמו במידה ניכרת. מאידך גיסא, בנושאים כלכליים וחברתיים דוגמת סחר הלוואנט, הגילדות, מונופולין ומיסוי, המטבע, חלה התקדמות, אך אלו ממתנינים עדיין למחקר מעמיק ומפורט. בעשור השנים האחרון ראו אור קבצים אחדים שעניינם כלכלה ויחסי עבודה, עוני ועניים, צריכה ומוות. התרבות העות'מאנית, הן זו החצרנית והן העממית, לא תוארו ולא נבדקו די הצורך.

ב. המחקר ההיסטורי של תולדות יהודי האימפריה העות'מאנית החל ברבע האחרון של המאה התשע עשרה, כששני הכותבים החשובים בתקופה זו היו משה פראנקו ואברהם דאנון. הפרק הבא חל ברבע השני של המאה העשרים – עבודותיהם של שלמה אברהם רוזאניס, אברהם גלאנטה ויצחק שלמה עמנואל. מבחינות רבות לא היה הבדל בסוג

העבודות שהללו הוציאו מתחת ידם: היו אלו עבודות תיאוריות אשר תיארו בדרך כלל את קורותיה של היהדות העות'מאנית מראשיתה ועד למאה התשע עשרה או העשרים בהסתמך על סוג אחד או שניים של מקורות שנאספו באופן אקראי.

שלב זה, שעיקר חשיבותו באיסוף מקורות וביצירת סיכומים ראשונים, נמשך עד ראשית שנות השבעים, וניתן לשייך אליו גם את מאמריהם של מלכו, עוזיאל, עמנואל ואמארייליו. חוקרים אלו היו בניה של היהדות העות'מאנית, וראו במו עיניהם את קצה עם השואה ועם ההגירה הגדולה לישראל. במחקריהם ניכרת תחושת שליחות ורצונם לתעד, להנציח ולשמר את זכרה של יהדות זו. מטבע הדברים נטו כותבים אלו לאידאליזציה של מושא מחקרם ונמנעו מחקירה מדעית ביקורתית. סגנון הכתיבה שלהם 'מסורתי', ובמידה והשמיעו ביקורת, הייתה זו משכילית, ברוח חכמת ישראל האירופית בת המאה התשע עשרה. כמעט כל הכותבים גינו את המקובלים ואת הרבנים ונטו לתלות בהם את האשם למצבה העגום של היהדות העות'מאנית. על רקע זה מתבלטים מחקריהם הראשוניים של ברנרד לואיס ואוריאל הד, אשר לראשונה בדקו בשיטתיות ארכיבים עות'מאניים. בצד תחומי עיסוקו האחרים פרסם הד בשנות החמישים והששים של המאה העשרים תעודות ומחקרים בנוגע לארץ ישראל במאה השש עשרה, ומאמרים העוסקים ביהודי האימפריה: יישוב טבריה במאה השש עשרה, עלילות דם, יהודי אסתנבול במאה השבע עשרה, מפקד יהודי ירושלים בסוף המאה השבע עשרה ועוד.

שלב שלישי בכתיבה ההיסטוריוגרפית החל בשנות השבעים, בידי חוקרים שהיו חניכי אוניברסיטאות בארץ ומחוצה לה. בעשור זה נכתבו דיסרטציות ומאמרים ראשונים של יוסף הקר, יעקב ברנאי, מינה רוזן, לאה בורנשטיין-מקובצקי ואחרים. בין הכותבים נמצאו גם מזרחנים כיעקב לנדאו, אריה שמואלביץ, אמנון כהן, חיים גרבר, מיכאל וינטר ואחרים שבין תחומי עניינם נמצאו גם יהודי האימפריה העות'מאנית. כמעט כולם עסקו בנושאים או בסוגיות פרטניות, ולמעט הדיסרטציה של יוסף הקר על אודות קהילת סלונקי במאה השש עשרה וספרה של מינה רוזן על הקהילה היהודית בירושלים במאה השבע עשרה, קשה לציין מונוגרפיה אחת שלמה. חוקרים בתחום מדעי היהדות הקדישו שימת לב מיוחדת לתיאור ולניתוח התנועה השבתאית, אישיה ותורתיה ולפרסום תעודות בנושא זה. במקביל גבר העניין בחקר יהודי האימפריה העות'מאנית גם בחוץ לארץ, בעיקר בארצות הברית, שם כתבו בתחום זה חליל אינגליק, ברנרד לואיס (שקודם לכן ישב בבריטניה), וכן סטנפורד שאו, אביגדור לוי ואהרן רודריג המתמקדים בתקופה העות'מאנית המאוחרת. מספר חוקרים יושבים בצרפת: פול דומון, ז'יל וינשטיין, אסתר בנבסה וכעת גם מארי קריסטין וארול. עוד ראויות לציון תרומותיהם המחקריות של בנימין בראודה, מרק אפשטיין, דניאל גופמן, הית' לורי, דונלד קוטרט, סטיבן באומן, רודס מרפי ואחרים. כותבים אחרים, ממוצא 'ספרדי', פרסמו ספרים שעיקר עניינם וחיודשם בתחומי התרבות והפולקלור של קהילות מסוימות (למשל: הרב מרק אנגיל על רודוס ורחל דאלוון על ינינה). יובל חמש מאות שנה לגירוש ולהתיישבות יהודי ספרד באימפריה העות'מאנית היווה עילה לפרץ חדש של יצירה, מוזמנת בחלקה, ועם ספחים אחדים שהתפרסמו בשנים שלאחריו חתם שני עשורים פורים של חקר היהדות העות'מאנית. פירות המחקר המודרני היו רבים ומגוונים: דיסרטציות ומחקרים

המוקדשים לקהילות מרכזיות אחדות, ומחקרים שעניינם הצדדים הארגוניים, הכלכליים, התרבותיים והחברתיים של הקיום היהודי במאות השש עשרה – השמונה עשרה. חוקרים מסוימים הרבו ומרבים לפרסם מקורות חדשים, מחקרים ובירורים המהווים תשתית לכל דיון בתחום. לציון מיוחד ראויה הופעת ספרה של מינה רוזן על אודות קהילת אסתנבול מאמצע המאה החמש עשרה עד אמצע המאה השש עשרה. בשנים האחרונות קמו מספר חוקרים צעירים שכבר תרמו והאירו זוויות חדשות במקצוע.

במלאת עשרים וחמש שנה להקמת 'המרכז לשילוב מורשת יהדות ספרד והמזרח' במשרד החינוך, הוקדשו שני גיליונות של כתב העת 'פעמים' היוצא לאור על ידי מכון בן-צבי לסקירת הנעשה במחקר בתחום זה (קיץ תשס"ב-סתיו תשס"ג). הכותבים התייחסו לבעייתיות הטמונה בהגדרות המקובלות, ניתחו את התפתחות המחקר תוך התייחסות לפוליטיקה של המחקר ולעמדותיהם של החוקרים, ובחנו את המצוי והרצוי תוך ציון הקשיים העומדים היום בפני החוקרים. מינה רוזן הדגישה במאמרה שבסיס המחקר של 'יהדות המזרח' עדיין אינו מספיק ליצירת תמונה מאוזנת ושקולה, הן מבחינה תמטית-תוכנית, והן מבחינה המקורות המשמשים אותו, שהם ברובם עדיין מן הספרות הרבנית. כן ציינה את חסרונם של מחקרים בנוגע לחיי היומיום ולכלכלה בהקשר הכולל והרחב של החברה הסובבת והמתרחש במדינה, השפעות הסביבה על כל תחומי החיים, התרבות החומרית, קבוצות השוליים לסוגיהן. עודנו חסרים פרקים שונים בקורותיהן של קהילות קטנות כגדולות, ומחקרים כלליים בנושאים בסיסיים בכל הנוגע לתרבות חומרית, מנטליות ותופעות חברתיות.

עבודתי, שעיקרה התנהל במחצית השנייה של שנות התשעים, באה למלא חלק מן החסר הקיים. גם אם אין בה כדי לתת תמונה מלאה, הרי היא מבקשת להקיף בעבור ציבור הקוראים המגוון תחומים רבים ככל האפשר. חלקם נותחו ושורטטו היטב, אחרים הם בעלי אופי סיכומי ונרשמו כקווי מתאר למחקר עתידי.

הספר ותוכנו

בספר שלושה שערים ובהם תשעה פרקים המובילים את הקורא מן המסגרת אל הפרט, מן המרחב הפיזי שבו חיו היהודים, עבור דרך היחסים בינם לבין סביבתם, אל הארגון הקהילי ומוסדותיו, וממנו לדמותה של החברה היהודית. שימת לב מיוחדת ניתנה לאיתור השפעותיה של החברה הסובבת ושל התרבות העות'מאנית על החברה היהודית בהקשר ההיסטורי הרלוונטי.

הפרק הראשון – רקע מדיני וישובי – הוא סקירה היסטורית ותיאור תהליכים ותמורות מרכזיים בתקופה זו. הוא מבוסס על סיכום ספרות המחקר החדשה. כן שורטטו בו קווים לדמותן של הערים העות'מאניות הגדולות כרקע לתיאור הקיום היהודי באותם מרכזים. בשל החשיבות שאני מייחס להבנת הרקע, ביקשתי להציג לפני הקורא את מציאות החיים בעיר העות'מאנית והקדשתי מקום נרחב לתיאור הרקע העירוני, המראות, האווירה, הקולות והריחות של העיר ביום ובלילה, בימי חול ובימי חג.

הפרק השני – היהודים בעיר העות'מאנית – עוסק בעיקר בדמוגרפיה של הקהילות היהודיות הראשיות באימפריה. בפרק הבא נבחן מעמדם החוקי והחברתי של היהודים בערים, תוך בדיקת מרקם היחסים שבין גופי השלטון ומרכיבים שונים של האוכלוסייה לבין הציבור היהודי. אם עד כה דובר על 'יחס האסלאם', הרי כאן הבחנתי בין השלטון המרכזי לשלטון הפרובינציאלי, בין אנשי הצבא לאנשי המנגנון הדתי, ההמון המוסלמי והלא-מוסלמי והאירופים ביחסם אל היהודים. עמדתי על התמורות באכיפת חוקי ההפליה ביחס לד'מים, והראיתי כי החמרת האכיפה קשורה לתהליכים מדיניים-פוליטיים ולמגמות דתיות מסוימות במדינה העות'מאנית.

השער השני עוסק בקהילה, מסגרת החיים של כל יהודי ויהודיה. בפרק הרביעי נדונה המסגרת הקהילתית תוך בירור עקרונות הארגון הקהילתי והקהילתי העירוני, סדרי פעולתו, חיי הקהל והנהגתו. הפרק החמישי עוסק בפירוט במוסדות הקהילתיים השונים, והפרק השישי בבעלי התפקידים השונים שנשכרו לשירות הציבור. הדיון במוסדות הקהל כולל תיאור נרחב של בית הכנסת והדגשת מעמדו כמוסד הקהילתי החשוב ביותר. בפרק זה נדונים גם בית הדין, מוסדות החינוך ומוסדות הסיוע הקהילתיים, בכללם חברות צדקה וחסד המשקפות במבנה שלהן ובפעולותיהן שילוב של מקורות ההשפעה האופייניים – האיברי והעות'מאני.

בצד דיונים בעלי אופי תיאורי וסיכומי, יש בפרקים אלו חקירות וביירוטים המציירים תמונה שונה מזו שציירו חוקרי המאה השש עשרה. לעתים חלקתי על קודמי, לעתים הצעתי אבחנות בנוגע להתפתחויות שלא הובחנו קודם תוך הדגשת הדינמיות המאפיינת את היומיום ואת השוני בין קהלים וקהילות. בכל הנוגע להנהגת הקהל, חידשתי בתיאור ירידת כוחם של אנשי המעמד והזקנים, התחזקות הממונים והופעת המרביץ תורה הקהילתי כבעל סמכויות רבות ומגוונות בהנהגת הקהל דווקא במאה השבע עשרה ולא קודם לכן. במאה השמונה עשרה יאבד מכוחו וייעלם כמעט לחלוטין. קריאת תעודות עות'מאניות בלתי מוכרות סייעה בבירור מקומם ותפקידם של שני בעלי תפקידים חשובים בקהל: ראש הקהל והכחיא, שכמעט ושלא נחקרו עד כה.

בעוד המאה השש עשרה עמדה בסימנו של ארגון קהילתי חזק ואוטונומי שבין חבריו שררה מידה רבה של סולידריות, הרי במהלך המאה השבע עשרה נחלש מאוד כוחו של הקהל. תהליך ערעור הסולידריות הקהילתית מצטרף לתמורות דמוגרפיות ואלו מסייעים בהבנת שתיים מן התופעות המהותיות ביותר בתקופה זו: הפיכת הקהל למסגרת המאגדת את בני השכונה, ותהליכי הטמיעה בין הקהלים. במהלך המאה השבע עשרה ניכר מעבר רב משמעות ממסגרת קהילתית למסגרת עירונית על-קהילתית ('כוללות'), ריכוזיות, המרוקנת את הארגון הקהילתי מכל משמעות. במקביל להנהגה הכוללת הופיעה גם רבנות כוללת, שבמאה השמונה עשרה ואילך תפסה את מקומם של מרביצי התורה הקהילתיים והביאה להיעלמות מוסד זה.

השער השלישי עוסק בחברה היהודית. בפרק השביעי מתוארת דמותה הכלכלית, ואחד הנושאים המרכזיים בו הוא הקישור בין דפוסי הפעילות הכלכלית לבין דמות החברה היהודית – הגיוון הכלכלי יוצר דיפרנציאציה כלכלית ומשמש זרז למעורבות עמוקה בחברה הסובבת, שיש לה השלכות משמעותיות על תרבותם ועל מעמדם החברתי. בחלקו

הראשון של הפרק נדונות דרכי הכלכלה היהודית, כשאני מסכם את הידוע, מוסיף תחומי עיסוק שאינם מוכרים ומסייג ביחס למופְּרִים – למשל התמעטות חלקם של הצראפים והמתווכים היהודיים לאחר שנות הששים של המאה. הפרק השמיני מוקדש לדמותה החברתית, ובעיקר לקיומם של מעמדות כלכליים-חברתיים בקהילה, היחסים ביניהם, העוני ומשמעותו החומרית, התרבותית והחברתית, ההתמודדות המחשבתית והמעשית עם תופעת העוני. כן נדונה בו בקצרה המשפחה, נושא שאני ממשיך לחקור. הדיון במשפחה מבקש להציג באופן תמציתי את דמותה של המשפחה היהודית ולהציג את הכוחות החברתיים הפועלים על התא המשפחתי ואת ערכי המשפחה. אגב כך עסקתי בתמציתיות בנושאים כמו נישואי קטינים, נשיאת אישה שנייה ועוד. בפרק זה ובמידת מה בקודמיו נעשה ניסיון להצגה נכונה יותר של הנשים, ולא רק באזכור הופעתן, כי אם בעיקר בהבנת מעמדם ומקומן במסגרות החברתיות האמורות.

הפרק התשיעי והאחרון דן בדמותה התרבותית של החברה היהודית, והוא שונה מעט מקודמיו בהיותו בעל אופי מסכם. משורטטים בו קווים ראשוניים לדמותה התרבותית של החברה היהודית העות'מאנית, מאפייניה, מקורות ההשפעה ומרכיביה של הזהות היהודית.

המקורות

המקורות לתולדות יהודי האימפריה העות'מאנית רבים ומגוונים, וכתובים בשפות שונות: עברית, שפת התפילה ושפת הכתיבה של החכמים, ספרדית-יהודית הקרויה גם לדינו או ג'ודיזמו, אשר הייתה שפת הדיבור של יהודי האימפריה, תורכית עות'מאנית ושפות אירופיות. חילקתי אותם על פי קטגוריות נושאיות.

מקורות רשמיים

בכלל המקורות העבריים המצויים בגדר זה ניתן למנות הן את הרישומים הקהילתיים, והן את הספרות שיצאה מתחת יד החכמים ונתפרסמה, או נועדה להתפרסם. נסיבות הזמן והמקום, ואולי גם סיבות מנטליות, גרמו לכך שקהילות האימפריה ומוסדות קהילתיים באימפריה העות'מאנית, כמו קהילות אחרות בתחומי האסלאם, לא הותירו תיעוד מסודר ורציף קודם למאה התשע עשרה. כתוצאה מכך אין בידינו אלא שרידים מקוטעים של תקנות קהלים וחברות, פנקסים ומעשי בית דין מן המאות השש עשרה-השמונה עשרה. קושי זה חייב להידרש למקורות עבריים רשמיים אחרים, קרי: הספרות התורנית – מאות כרכים של ספרי שאלות ותשובות של חכמי האימפריה, ובמידה פחותה ספרי דרשות (בהן גם הספדים, דרשות לימי מועד ולאירועים קהליים, דרשות לאיסוף צדקה), פירושים וחיבורים נוספים, שרק חלקם נדפסו. חשיבות רבה נודעת גם לרשימות שמות הגיטין, הכוללות אלפי שמות של בני זוג, סיבת גירושיהם ולעיתים פרטים נוספים. כל אלו הנם מקור רב ערך ללימוד על חיי היחיד והציבור. השפע היחסי של המקורות העבריים, גיוונם וזמינותם מהווים יתרונות חשובים, אך אין הם חפים ממגרעות ומחסרונות: בין אלו נוכל

למנות את ריבוי המקורות שאינם מזוהים והם חסרי תארוך, שיוך גאוגרפי מדויק ושמות אנשים; ייצוג יתר לקהילות אסתנבול ולסלוניקי, מרכזי התורה באימפריה, שם נוצרו ולעתים קרובות גם נדפסו הכתבים הללו; הטיה וחד־צדדיות הנובעות מייצוג יתר של השכבות אשר יצרו את המקורות הללו, יזמו או השפיעו על כתיבתם. מרבית הציבור נותר דומם – אלו שלא נמנו עם החוג המנהיג או עם העילית האינטלקטואלית־הרבנית כמעט שאינם נשמעים. אחר הדי קולותיהם של נשים ובני המעמד הנמוך, קבוצות מיעוט עדתיות כגון אשכנזים, רומניוטים, קראים או מסתערבים, צריכים אנו לתור במקורות אחרים.

ההכרח לנצל כל פריט מידע חייב אותי להשתמש גם בידיעות מערים אחרות (בעיקר מערי הבלקן. על ההסבר לכך ראו בהמשך), ומטווח זמן נרחב יותר ממה שהוגדר בכותרת העבודה – המחצית השנייה של המאה השש עשרה עד אמצע המאה השמונה עשרה. מבחינה מתודית אינני רואה בכך קושי משום שבתחומי חיים רבים לא חלו שינויים דרמטיים במשך זמן רב, ובחינת פרק זמן ממושך הקלה עלי להבחין בתמורות והתפתחויות, בלי שזנחתי את ההבדלים הרגיונליים.

המקורות העות'מאניים הרשמיים: מאגר עצום של חומר ממשלתי דוגמת צווים והוראות, כתבי מינוי, תשובות לעתירות, כתבי זכויות, רישומי מקרקעין, מפקדים ופנקסי מיסים, שמור רובו ככולו באסתנבול ובאנקרה. על חשיבותם של ארכיונים עות'מאניים ואוצרות התעודות שבהם לחקר תולדות עם ישראל וארץ ישראל כבר עמדו ברנרד לואיס, אוריאל הד, אמנון כהן וחיים גרבר, שמחקריהם נסמכו על תעודות ממקור זה. בעלי חשיבות היסטורית גדולה לא פחות הם ארכיבי בתי הדין השרעיים בערים השונות, חלקם נותרו במקומם, אחרים הועברו לאוספים ממלכתיים. החשוב שבהם זה של ה'מפתולכי' שבאסתנבול, בו שמורים אלפי כרכים שנאספו מבתי הדין של העיר. ארכיון דומה מצוי בירושלים. בפנקסיהם של בתי הדין נשתמרו פרוטוקולים של דיונים משפטיים, בכללם בין מתדיינים יהודים, רישומים נוטריוניים של קניית ומכירת נכסי דלא נייד, ערבויות כספיות, מינוי בעלי תפקידים ברובע או בקהילה, רישום מתאסלמים, שטרי שחרור או חווי העסקת עבדים ושפחות והעתקי צווים ותעודות שנשלחו מן השער העליון. תעודות אלו מהוות לפי שעה את המקור החשוב ביותר לכתיבת ההיסטוריה החברתית והכלכלית בערי האימפריה, ויש בהן משום תרומה עצומה להכרת חיי היהודים בתקופה זו.

לכאורה לפנינו תעודות רשמיות, חסרות פניות אישיות ולכן אולי גם אובייקטיביות. למעשה, אין זה כך – הסמנטיקה ואפילו האורתוגרפיה של המסמכים העות'מאניים, ובעיקר אלו של בתי הדין השרעיים, משקפות אידאולוגיה המחייבת הבחנה בין מוסלמים לדמים, ונחיתות של דמים. קיימים קווי דמיון בין מעשי בי דין שהובאו בספרי שו"ת לספרי בתי הדין השרעיים. מה אלו אינם פרוטוקולים המתעדים בדייקנות את המשא ומתן ואת ההליכים השונים בבית הדין, אף אלו אינם כן, והם פרי עיבודו של הדיין, שאינו מעוניין בפרטי המעשה ובדמויות המשתתפות בו, אלא במידה שאלו נוגעים ליסודות החוקיים של הפרשה, והוא מסגנן את הדברים בהתאם ללשון הרשמית המקובלת. לעתים תכופות נופו פרטים מזוהים, וכמעט שאין למצוא ציטוטי טענות אותנטיות, בלשונם של הדוברים. תיאורי מציאות ואפילו ציטוטי טענות כביכול אינם בהכרח ריאליים, ולא רק

בגלל ההגזמות הנמלצות, אלא משום שהם משרתים את האינטרס של הכותב, או מותאמים לדפוס הכתיבה המקובל – אם בספרות השו"ת ואם בענפי הביורוקרטיה העות'מאנית. מקור נוסף הוא פסקי הלכה (פתוות) של חכמי האסלאם, שגם בהם יש דמיון לספרות השו"ת העברית, אך ניתן להוציא מהם מעט מאוד ידיעות על אודות יהודים בעיקר משום שהשאלות חפות מכל סממן מזהה. קבצים אלו כמעט ושאינם נגישים, ולפי שעה נדפסו מהם רק כרכים בודדים.

חומר רשמי ממקור אירופי מצוי ברובו בארכיבים אירופיים וכולל שני סוגי מקורות: דיווחים דיפלומטיים של שגרירים, שליחים מיוחדים וקונסולים, הכוללים בתוכם ידיעות אקראיות על יהודי אסטנבול, אומיר ואדירנה. העובדה שחומר זה ספון רובו ככולו בכתבי יד ואינו זמין ונגיש, הופך אותו למקור שמיעטו לנצלו לצורכי המחקר הכללי. מכתבים ודיווחים קונסולריים מערי הֶלְוֶאָנְט נשתמרו בארכיבי חברות הֶלְוֶאָנְט. אלו מספקים ידיעות על יישובים רבים הרבה יותר, אך בהקשר היהודי מצטמצמת חשיבותם להכרת עיסוקיהם הכלכליים של היהודים וקשריהם המסועפים עם האירופים.

מקורות ספרותיים בלתי רשמיים
אלו כוללים סוגות ספרותיות אחדות:

הספרות היפה של יהודים ושאינם יהודים, הכוללת גם סיפורי עם, שירים ופתגמים, מהווה מקור נוסף ללימוד דמותה של החברה היהודית ובמיוחד שדרותיה העממיות, ה'נמוכות'. מקורות אלו מאירים פינות בלתי מוכרות בחברה היהודית. דא עקא, מרבית החומרים שהגיעו לידינו נוצרו ונמסרו על פה במהלך מאות השנים האחרונות, ורק חלק זעיר הועלה על הכתב וניתן לתיארוך ושיוך כזה או אחר. מבחינה מסוימת ניתן לשייך לסוגה זו את תאטרון הקרע, תאטרון הצללים התורכי, שברפרטואר שלו מצויות גם דמויות יהודים.

סוגה שונה לחלוטין היא **ספרות המסעות**, מן המקורות העשירים והמרתקים ביותר לתולדות האימפריה, נופיה, אוכלוסייתה, כלכלתה ומנהגיה. מן המאה השש עשרה ואילך גדל מספרם של האירופים שעשו באימפריה העות'מאנית כתיירים, סוחרים, אנשי כמורה מיסיונרים ודיפלומטים, והעלו את רשמיהם על הכתב. בין כתבי היד של אלו היו שנדפסו שנים ספורות לאחר כתיבתם, לעתים בכמה וכמה מהדורות ואף בתרגומים לשפות זרות. אחרים נדפסו מאוחר יותר תוך עריכה מחודשת וקיצורים, ורבים אחרים נותרו בצורתם ונתגלגלו לספריות שונות. למעט חיבורים אחדים, סוגה זו מאכזבת קמעא ביחס לתולדות היהודים. בתיאורי המסע כלולים פרטים רבים ובלתי ידועים, שיש בהם עניין להיסטוריון העוסק בחיים החברתיים, הכלכליים, הפוליטיים והדתיים באימפריה, ובמידה רבה גם לחוקר החברה היהודית שחיה בה. מאידך, מעוררת סוגה זו בעיות קשות בעבור החוקר המבקש לעשות בה שימוש. רק מעטים מן האירופים הללו כתבו מתוך היכרות ממושכת ויסודית עם האזור ועם האוכלוסייה המקומית. אם בכלל הגיעו למזרח, הרי שבדרך כלל היה זה לשהות קצרה יחסית, ומתוך תלות מוחלטת בהסברים שקיבלו מ'מורי הדרך' שלהם. מרביתם כתבו באופן מגמתי, ומתוך ראייה סובייקטיבית, מתנשאת ועוינת.

היקפה של ספרות המסעות העברית זעום ביחס לחומר האירופי, אך הוא ממוקד הרבה יותר בחברה היהודית. גם במקרה זה מדובר על פי רוב בדיווח של יהודי זר, אירופי, המדווח על מה שראה, בדרך כלל בדרכו אל ארץ הקודש. עריכת מסעות וכתבת ספרי מסע לא היו מקובלות בעולם המוסלמי. אוליא צ'לבי, איש דת מוסלמי סקרן ובעל נטיות הרפתקניות, שסבב ברחבי האימפריה העות'מאנית, כתב ספר מסעות ('אוליא צ'לבי סייאחתנאמהסי') שזכה לפופולריות רבה. הספר מכיל מידע רב ערך על אודות הערים העות'מאניות והאוכלוסייה העירונית ברבע השני והשלישי של המאה השבע עשרה. אף כי הוא חף מכמה מחסרונותיהם של מקביליו האירופים, מפקפקים חוקרים לא מעטים במהימנותם של תיאוריו ובנתונים שהביא.

חומר רב ערך מצוי גם במקורות ספרותיים 'גבוהים', דוגמת חיבורים היסטוריוגרפיים, כרוניקות קצרות וספרי עצות לשליטים שחיברו משכילים והיסטוריונים עות'מאניים. עם המפורסמים שבהם נמנים גְּלִיבּוּלוּ מְצַטְפָּא עֲלֵי, מְצַטְפָּא סְלֵאנִיכִי, מְצַטְפָּא נְעִימָה וּאֶבְרָהִים פְּצִ'וּי, שכתביהם הינם מקור חשוב להכרת מנהל האימפריה ומוסדותיה ולהבנת תהליכים, התפתחויות ותחושות של אינטלקטואלים וביורוקרטים בני התקופה. כן מצויות בהם ידיעות אקראיות ובודדות על אודות יהודים יחידים וקהילות.

תעודות בודדות, פרטיות

בספריות ובאוספים שונים נשתמרו תעודות בודדות, שטרות ומסמכים, פנקסים פרטיים, איגרות וטופסי איגרות, מרביתם בכתבי יד. לעתים קרובות כרוכים יחד עם חיבורים שונים. מסמכים אלו מתעדים היבטים שונים בחיי היומיום של יחידים וקהילות – יצירה ולימוד, בעלות על רכוש, עסקאות שונות, קשרים בינאישיים, אירועים משפחתיים, אסונות טבע ועוד.

ממצא חומרי

בשנים האחרונות גוברת הנטייה להסתייע בממצא החומרי להכרת חיי היומיום של היחיד בעבר. שאלות מחקריות נכונות ביחס לייצור החפצים ועיצובם ולמנהגי הצריכה שלהם עשויות לעורר תשובות מאלפות, וללמד לא רק על אורחות חיים כי אם גם על תרבותם, מחשבותיהם ואמונותיהם וערכיהם של בני התקופה. חפצים שנוצרו בידי יהודים, או נמצאו בשימושם בבית, ברחוב ובבית הכנסת, מסייעים להבנה ולמילוי פערים בכל הנוגע להווי החיים גם ביחס לשכבות שלא הותירו עדויות כתובות.

עם הפריטים המשמעותיים ביותר כמקור ללימוד העבר נמנים – בגדים ותכשיטים, כלי בית וחפצי נוי, קמעות, תשמישי קדושה, כתובות הנצחה ומצבות קבורה, תמונות ותצלומים. דא עקא, פרט למצבות ותשמישי קדושה מעטים, רק חלק זעום מן החפצים 'היהודיים' קדום למאה התשע עשרה. זאת ועוד, מרבית החפצים שנשתמרו הינם חפצים מפוארים ויקרים שנשתמרו כיצירות אמנות, כחפצים בעלי ערך כלכלי או מוזאלי. באלו יש כדי להעיד בעיקר על טעמה, יכולתה וחייה של העילית הכלכלית שהזמינה, רכשה והשתמשה בהם.

הערות על הכתיב ועל התעתיק

1. ציטוטים הובאו כאשר תרמו להבהרת הכתוב ולהמחשתו. השלמות נעשו בסוגריים רבועים בצמוד למילה, ופענוח ראשי תיבות ניתן בסוגריים רבועים לאחר הסימן =.
2. לאחר ציון תאריך עברי או הג'רי ניתן ציון השנה הגרגוריאנית בסוגריים. לעתים תיתכן סטייה של שנה בשל העובדה שמדובר בשנים ירחיות (בלוח המוסלמי), ובהפרש שבין ראש השנה העברי לראש השנה בלוח הלועזי.
3. מילים, מונחים, מושגים או תארים מן התורכית העות'מאנית מופיעים בגוף הטקסט בעברית. הסברם, וכן תעתיק באותיות לטיניות, מובאים בנספח בסוף הספר. אף שאין זה מקובל, ראיתי לנכון לרשום שמות ומונחים מן התורכית העות'מאנית (למשל: ג'מאעת, עלמאא, פתוה, פרמאן, שיח' אל'אסלאם) באותיות עבריות, בהתאם לכללי התעתיק המדעי של האותיות הערביות ולא ככתיבם המשובש במקורות העבריים בני התקופה. מכלל זה יוצאים מספר שמות ומונחים שכתיבם נשתרש בספרות המחקר. אלו נרשמו בהתאם למקובל, כך למשל סולטן, סלוניקי, עות'מאני, אסתנבול.
4. הפניות לתעודות עות'מאניות, לרוב מארכיון בתי הדין השרעיים המצוי במפת'לופ של אסתנבול, נרשמו בקיצור: סג'ל ח'אצכוי, כרך 147, עמ' 63.
5. אותיות שאינן מצויות בערבית תועתקו בהתאם לרשום להלן:
  - ج = צ' (למשל צ'ארשי, צ'לבי)
  - غ = ע' (למשל אוע'לו, אע'א, תכירדאע')
  - ك = כ, או ג, או י (למשל כוי, כנדי ג'לן, ביי)
  - خ = ח' (למשל ח'אץ, ח'אנה)
  - ح = ח (למשל מחלה)
  - ض = ד', ז', ז'; (למשל עוארד', ערד'חאל, קאצ'י)
6. לצורך הקלת הקריאה הוספתי ניקוד חלקי. לעתים הכפלתי את האות ראשונה. לדוגמה: הווקף, הווזיר.